

MAHALLIY TOPONIMIK INDIKATORLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Xolmuradova Jamila Irmetovna

*Toshkent amaliy fanlar
universiteti dotsenti, f.f.n.*

jamilaxalmuratova66@mail.ru

To‘xtayeva Nigora Tursunovna

TAFU magistranti

Annotatsiya: O‘zbekiston hududidagi mahalliy toponimik indikatorlarning paydo bo‘lishi va ularning o‘ziga xos lingvokulturologik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: toponim, tarixiy, nomlanish, hudud, tub nomlar, turkiy, komponent, sheva, antropotonim, etnotoponim.

O‘zbekiston toponimiyasi Markaziy Osiyo toponimiyasining bir qismi sanaladi. Markaziy Osiyodagi geografik nomlarning asosiy qismini hozirgi o‘zbek, turkman, qirg‘iz, qoraqalpoq, qozoq hamda tojik tillari yordamida osongina tushunish mumkin.

E.M.Murzayev qayd qilganidek, toponimlar hozirgi ma‘muriy yoki etnografik chegaralarni tan olmaydi. Buning ma‘nosi shuki, tojikcha toponimlar O‘zbekiston, Turkmaniston va Qirg‘iziston hududlarida, o‘zbekcha va qirg‘izcha nomlar esa Tojikiston xaritasida ham ma‘lum miqdorda mavjud. Markaziy Osiyoga turkiy xalqlar kelmasdan oldin, hozirgi O‘zbekiston hududidagi vohalarda yashagan mahalliy xalqlar va qabilalar-xorazmiylar, sug‘diylar Choch (Toshkent) atroflari hamda Farg‘ona vodiysi aholisi saklar o‘zbeklarning eng qadimiy ota-bobolari hisoblangan va sharqiy eron tillarida so‘zlashganlar. Shunday qilib, O‘zbekiston hududida eroncha nomlar substrat toponimlar, ya‘ni o‘zbeklar tomonidan assimilyatsiya qilingan tub nomlar hisoblanadi. Samarqand, Xorazm, Jizzax, Qo‘qon, Pishag‘ar, Bog‘iston kabi ko‘p sonli qadimiy nomlar ana shunday substrat toponimlardir.

Yunonlarning Markaziy Osiyoga kirib kelishi toponimiyada biron bir sezilarli iz qoldirmagan. Tojikistondagi *Iskandarko‘l* nomining Iskandar Zulqarnayn ismiga hech aloqasi yo‘q. Chunonchi, Bobur bu ko‘lni tilga olganda uning biron-bir nomini keltirmaydi. Bundan tashqari, *Iskandar*, *Iskandarariq*, *Iskandar daryo*, *Iskandarquduq* kabi toponimlar anchagina uchraydi. Tarixchi A. Muhammadjonovning ta‘kidlashicha, O‘zbekistonda Iskandar nomli quduqlar anchagina bor. Xalq bu quduqlarni makedoniyalik Iskandar nomi bilan bog‘laydi.

Aslida bu nomlarning ko‘plari keyingi paytlarda paydo bo‘lgan. Masalan, Toshkent yaqinidagi *Iskandarariq* xalq orasida *Iskandarto‘ra* laqabi bilan mashhur

bo'lgan chor Rossiyasining knyazi Nikolay Nikolayevich nomi bilan ma'lum. Turkistonda arablarning uzoq davr davomida hukmronlik qilishi joy nomlarida o'z aksini topgan. Bunda arab tilining adabiy til bo'lib xizmat qilishi katta rol o'ynagan. Arabcha nomlar orasida avliyolar, payg'ambarlar va har xil diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan nomlar alohida o'rin tutadi. Arablar zamonidan qolgan toponimlarning eng ko'p sonlisi rabotlardir. Arablar o'zlari bosib olgan joylarda harbiy punktlar — ko'pdan-ko'p rabotlar qurgan. Chunonchi, Buxoro biqinidagi Boykand yaqinida mingdan ortiq rabot bo'lgan. Bu rabotlarda turkiy xalqlarning hujumlariga qarshilik ko'rsatadigan qo'shinlar turgan.

Shuni aytish kerakki, aslida arabcha bo'lsa ham turkiy xalqlar tillarining lug'at tarkibidan o'rin olgan bu kabi so'zlardan tarkib topgan toponimlarni turkiy nomlar deyish to'g'ri bo'ladi. Turkiy geografik nomlar O'zbekistondagi toponimlarning asosiy qismini tashkil etadi. Lekin, o'zbekcha geografik nomlarning ko'pchiligi keyingi asrlarda vujudga kelgan. Shu bilan birga Markaziy Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda arablardan oldin paydo bo'lgan nomlar ham bor. Masalan, Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobida tilga olingan bir qancha nomlar Buxoro atroflarida hozirgi kunlarda ham uchraydi. *Shofirkon, Romitan, Karmana, G'ijduvon, Ishtixon* kabi qadimiy ariq hamda qishloqlar ana shular jumlasidan.

Mo'g'ullarning kirib kelishi Markaziy Osiyo toponimiyasini yanada murakkablashtirib yubordi. *Bulung'ur, Darxon, Norin, Norinko'l, Norinqapa, Shiberti* kabilar mo'g'ulcha nomlardir. *Dovon, ko'tal, to'qay, shiber, qapchig'ay* kabi mo'g'ulcha atamalar Markaziy Osiyo turkiy xalqlari tillari leksikasidan va toponimiyasidan mustahkam o'rin olgan. Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekistondagi ruscha nomlar turli yo'llar bilan paydo bo'lgan. *Vannovskiy, Vladikino, Vrevskaya, Obruchevo, Ursatevskaya* kabi temir yo'l stantsiyalari chor hukumati hokimlarining qarorlari bilan qo'yilgan rasmiy nomlar edi. Rus dehqonlari ko'chirib keltirilgan joylarda anchagina ruscha nomlar paydo bo'lgan. *Zaporojskiy, Nadejdinskiy, Romanovskiy* va *Sretenskiy* kabi posyolkalar nomlari shular jumlasidandir.

Sho'rolar davrida paydo bo'lgan geografik nomlar aksari sobiq proletariat dohiylari, sho'ro davlati va kommunistik partiyaning rahbarlari va partiya hamda davlat yugurdaklarining nomlaridan iborat mafkuraviy nomlar edi.

Mustaqillik yillarida "qizil" toponimlar bekor qilinib, joylarning tarixiy nomlari tiklandi va sof xalqona toponimlar paydo bo'ldi. Yuqorida aytilganlardan ko'rinadiki, O'zbekiston toponimiyasi bir neha davr mahsuli bo'lib, har bir davrning o'ziga xos toponimlari mavjud.

Ma'lumki, ko'pgina toponimlar zaminida oddiy atamalar, turdosh so'zlar yotadi. Shu bilan birga bir qancha joy nomlari ayrim shevalargagina xos so'zlardan tarkib topgan. Professor Y. D. Polivanov turkiy tillardan hech birida shevalar o'zbek tilidagichalik ko'p emas deb yozgan edi. O'zbek shevalarida shunday so'zlar

uchraydiki, deb davom etgan edi olim, ularning bir qismi adabiy tilda yoki boshqa shevalarda muqobili yo‘q bo‘lib, bir qismining esa boshqa so‘z bilan ifodalanadigan variantlari mavjud. O‘zbekiston toponimiyasining xarakterli xususiyatlaridan biri ana shu “muqobili yo‘q” so‘zlardan tarkib topgan toponimlarning ko‘pligidir. Chunonchi, Samarqand va Jizzax viloyatlarining bir qancha tumanlarida *tangi* (tor dara), *gaza* (tog‘ qirasi), *zov* (tik qoya), *qashqa* (yo‘l o‘tgan tepalik, tog‘ suvi), *tagob* (takob — suv yoqasi, o‘zani, dara), *shiver* (botqoqlik), *aqba* — *ovg‘a* (tog‘ dovoni) kabi geografik atamalar xalq shevalarida juda faol ishlatiladi va ayni vaqtda bu tumanlarda ana shu so‘zlardan tuzilgan toponimlar uchraydi. Shu narsa e‘tiborga molikki, yuqorida qayd qilingan so‘zlarning ko‘pchiligi qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda, chunonchi, Mahmud Qoshg‘ariy “Devoni”da, “Boburnoma”da uchraydi. Demak, bu atamalar ilgari vaqtlarda hozirgiga nisbatan ancha keng doirada ishlatilgan.

O‘zbekiston toponimiyasining xarakterli xususiyatlaridan yana biri unda etnotoponimlarning, ya‘ni turli millat, xalq, elat, qabila va urug‘-aymoq nomlari bilan atalgan toponimlarning nihoyatda keng tarqalganligidir. Respublikamiz joy nomlari xususan mikrotoponimlar ichida antropotoponimlar, ya‘ni kishilarning ismi, familiyalari hamda laqablari bilan ataladigan toponimlar son jihatidan etnotoponimlardan keyin ikkinchi o‘rinda turadi. Ba‘zi bir kishi ismlarini bilib olish oson emas. Kishi ismlari orasida *sarimsoq*, *piyoz*, hatto *yovshon* (shuvoq) kabi o‘simlik nomlari, *yo‘lbars*, *sher*, *bo‘ri*, *to‘ti*, *qo‘zi*, *to‘qli*, *xo‘roz* kabi hayvon nomlari uchraydi. Kishilarning laqablari ayniqsa, xilma-xil bo‘lgan. Laqab ko‘pincha, familiya rolini o‘tagan deyish mumkin. Bir xil ismli kishilarda har birining o‘z laqabi bo‘lgan. Zomin tumani Tamtum qishlog‘idagi kishilar laqablaridan misollar keltiramiz: *Boy Sariboy* — *Sari mesh* (semiz kishi bo‘lgan), *Sariboy do‘shi keng* (ko‘kragi keng kishi ekan), *Sulton dev* — *Sulton qayqi*, *Bo‘ronboy beparvo* — *Bo‘ronboy ko‘zi yomon* (shilpiq ko‘z), *Musa teshik* (oqma) — *Musa it yetmas* (chopqir), *Abdi yo‘g‘on* (o‘jar odam bo‘lgan) — *Abdi devona* (bechoragina kishi bo‘lgan) — *Abdi zarang* (garangqulog‘i og‘ir kishi o‘tgan).

Toponimchilar joylar ko‘pincha, kishilarning laqablaridan nom olganligini ta‘kidlaydilar. Chunonchi, Tamtum qishlog‘ida *Itetmas* degan joy bor. Asli bu yer *Musa itetmas* ismli kishiniki bo‘lgan. *Nebo‘sa* nomli joy esa *nebo‘sa* urug‘idan bo‘lgan Xolboy ismli kishining yeri bo‘lgan. *Xolboy nebo‘sadan* Sariboy ismli kishi sotib olgan, lekin hozir ham bu joy *Nebo‘sa* deb ataladi. Demak, bir-biridan juda uzoqda bo‘lgan va ijtimoiy-tarixiy jihatdan bir-biridan katta farq qiladigan hududlarda ham joylarga nom qo‘yish tartibi deyarli bir xil bo‘lgan. Toponimik tadqiqotlarda ana shu xususiyatlarni hisobga olmaslik mumkin emas.

O‘zbekiston tomonlarining grammatik xususiyatlari to‘g‘risida shuni aytish kerakki, toponimlarning ko‘pchiligi ikki va uch komponentdan tuzilgan. *Bo*, *Yom*, *Sop*, *Pop* kabilar bir komponentli elliptik, ya‘ni qisqargan toponimlardir. Antropotonimlar,

ayniqsa, etnotoponimlar ham bir komponentli bo‘lishi mumkin. *Qo‘ng‘irot, Chinoz, Boyovut, Beruniy, Navoiy* ana shunday nomlar jumlasidan.

Boshqa turkiy toponimlar kabi, o‘zbekcha toponimlar orasida ham fe‘l shakllari keng tarqalgan: *Kuyganyor, Qolgan sir, Qolgan Chirchiq, Shomurot yorgan*. Fe‘llar mikrotoponimlar tarkibida ayniqsa, ko‘p uchraydi: *Gajiruchti, Takasakragan, Qatiqto‘kildi* va hokazo.

O‘zbekcha toponimlarda geografik atama (indikator, nomenklatura atama, turdosh so‘z) toponim oxirida, aniqlovchi esa so‘z boshida keladi: *Toshkent, Mirzacho‘l, Dehqonobod, Oyoqquduq* va hokazo. Geografik nomlar, ayniqsa, mikrotoponimlar ba‘zan butun-bir gaplardan iborat bo‘ladi: *Qozoqoldi kalonyuqori, Qozoqoldi kalono‘rta, Mulla Qoraning yeri, Yo‘ldoshning oti yiqilgan* (qoya) va hokazo. Boshqird olimi J.G.Kiekboev ana shunday toponimlarga Amin Mulla besea sapkan — “*Mulla Amin pichan chopgan* (yer)” degan toponimni misol qilib keltiradi. Bu misollar A.V. Nikonovning “Mikrotoponimlar atoqli otlar bilan turdosh so‘zlar o‘rtasida oraliq mavqeni egallaydi,”- degan fikrini isbodaydi.

O‘zbekcha toponimlar orasida suffiksli toponimlar ham bor. Biroq o‘zbekcha toponimlarda suffiks slavyan xalqlari yashaydigan mamlakatlardagi kabi katta o‘rin tutmaydi. Masalan, rus aholi punktlarining 90 foizidan ko‘prog‘i suffikslidir. O‘zbekiston toponimlari tarkibida eng ko‘p keladigan affikslar (topoformantlar): **-zor** (*Marg‘zor, Olmazor*), **-kat, -kent** (*Mavkat, Binkat, Parkent*), **-iston** (*Guliston, Bog‘iston*), **-loq** (*Toshloq, Sangloq, Qumloq*), **-obod** (*Dehqonobod, Dashnobod, Xalqobod, Xonobod*), **-li, -lik, -liq** (*Gazli, Tolli, Soylik, Ohaklik, Bo‘stonliq, Qo‘yliq*), **-on** (*Ohangaron, Childuxtaron, So‘zangaron*), **-xona** (*Arabxona, Bo‘rixona, Ufganjixona*), **-goh, go** (*Namozgoh, Janggoh*), **-chi** (*Sho‘rchi, O‘qchi, Chiroqchi*), **-cha** (*Sho‘rcha, Ko‘kcha, Shoxcha*), **-ak, -ik** (*Hisorak, Jizzax, Bog‘dodiq, Xumdonak*), **-kor** (*Paxtakor, Lalmikor*) va boshqalar.

Shuni alohida qayd qilib o‘tish kerakki, **-li, -chi** kabi affikslar etnonimlar tarkibida ham uchraydi. Masalan, *bolg‘ali, jag‘albayli, oytamg‘ali, qo‘shamg‘ali, uchamg‘ali, to‘rttamg‘ali, qanjig‘ali, qaychili, qarg‘ali, sirg‘ali, so‘loqli, taroqli, tuyoqli, bo‘zachi, qutchi* kabi etnonimlar ana shular jumlasidan. Bundan shunday xulosa chiqadiki, O‘zbekiston toponimlarini affikslariga qarab tasnif qilganda atamalar toponimga aylanmasdan oldin ularning tarkibida affiks bor-yo‘qligini uzil-kesil aniqlab olish shart.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hakimov Q.M., Mirakmalov M.T. Toponimika: Darslik. T.: “Tafakkur avlodi”- 2020. - 346 b.
2. Qorayev S. Toponimika: O‘quv qo‘llanma. — T.; “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”, 2006. - 320 b.

3. Madrahimov Z. Tarixiy toponimika: O‘quv qo‘llanma.- “Navro‘z” nashriyoti. - Toshkent - 2017. 128 bet.
4. Begmatov E. Istiqlol o‘lkasining toponimik siyosati // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1997. – 3-son. – B. 3-9.

